

Hikmet Yurdu, Yıl: 3, C:3, S: 6, Temmuz-Aralık 2010, ss. 123 - 133

Mustafa Reşîd'in Arûza Dair Bir Eseri: Zübdetü'l-Arûz

Yrd. Doç. Dr. Cafer Mum

İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

cmum@inonu.edu.tr

Özet

Mustafa Reşîd'in konusu arûz olan Zübdetü'l-Arûz adlı küçük bir eseri vardır. 1876'da İstanbul'da eski harflerle basılan bu eser, daha sonraki yıllarda yeni harflerle tekrar basılmadığı için zaman içinde unutulma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bu makale, söz konusu eseri ve onun muhtevisyatını, kendisinden yapılacak birtakım alıntılarla birlikte bilim âlemine tanıtmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: *Arûz Vezni, Mustafa Reşîd, Zübdetü'l-Arûz, Molla Câmi, Risâle-i Arûz.*

A Work by Mustafa Reşîd Concerning Aruz Meter: ZÜBDETÜ'L-ARÛZ

Abstract

Mustafa Reşîd has a short prose work related to the subject of Aruz meter named Zübdetü'l-Arûz. This work, which was printed in Ottoman letters in 1876, is faced with the danger of being forgotten because it has not been reprinted in latin letters. This study aims to introduce Zübdetü'l-Arûz and its context to the world of literature through references and quotes from the work itself.

Key Words: *Arûz Meter, Mustafa Reşîd, Zübdetü'l-Arûz, Molla Câmi, Risâle-i Arûz*

Arûz vezninin, gerek Arap ve Fars gerekse Klâsik Türk şiirinde asırlarca devam eden bir hâkimiyeti olmuştur. Bu nedenle arûz bir ilim olarak düşünülmüş ve bu alanda her üç dilde çok sayıda kitap kaleme alınmıştır.¹ Bu eserlerden biri de Mustafa Reşîd'e aittir.

Mustafa Reşîd'in *Zübdetü'l-Arûz* adını taşıyan eseri, konusu arûz olan 93 sayfalık küçük bir risale olup 1876'da İstanbul'da eski harflerle basılmıştır.² Müellif, eserinin mukaddime bölümünde, Câmi'nin *Câmi*

¹ Yakup Şafak, "Aruz" maddesi, *Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü*, C. I, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2001, s. 205-208.

² Mustafa Reşîd, *Zübdetü'l-Arûz*, İstanbul 1293.

Muzaffer adlı eserini *Zübdetü'l-Arûz* adıyla tercüme ettiğini belirtmektedir.³ Kaynaklardan edindiğimiz bilgiye göre, İranlı büyük şâir Molla Câmî (öl. 898/1493)'nin aynı konuya dair yazdığı eserin adı *Risâle-i Arûz*'dur.⁴ *Câm-ı Muzaffer* ise, eserin orijinalinin değil, Ahmed Sâfî⁵ tarafından 1851'de aynı esere yapılan şerhin adıdır.⁶

Eserin hemen girişinde, konu başlıklarının sayfalarıyla birlikte verildiği bir fihrist bulunmaktadır. İç kapak ise, bu fihristten sonra yer almaktadır. Bu sıralama, günümüzde kitapların iç dizaynında uygulanan sıralamadan farklılık gösterir. Daha sonraki iki sayfada ise farklı kişiler tarafından kaleme alınmış iki takriz yazısı yer almaktadır. Kitabın sayfa numaraları, bu takriz yazılarından sonra ve 1'den başlanarak verilmektedir. Kitap da burada başlamaktadır.

Kitabın bu ilk sayfasında bir daire biçiminde verilen şu kayıt yer almaktadır:

“İşbu kitâb beş fasla taksîm olunup birincisi evzân-ı asliyyenin binâsıyla keyfiyyet-i terkîblerini ve ikincisi zihâfât u fûrû'âtını ve üçüncüsü mıs râların eczâsıyla beytlerin aksâm-ı evveliyyesini ve dördüncüsü taktî'âtı ve beşincisi arûzun bahirlerini beyân u ta'dâd eylediği gibi mübtediyâna suhûlet olmak üzere mevâkı-ı münâsibesinde es'ele vü ecvibe dahı ityân olunmuşdur.”

Bundan sonraki iki sayfada ise Mustafa Reşid'in mukaddimesi bulunmaktadır. Mukaddime yazısında Mustafa Reşid, ağdalı bir dille sözü arûz ilmine getirir ve Câmî'nin *Câm-ı Muzaffer* adlı eserini tercüme ettiğini, eserin içeriğini daha kolay hatırd tutması amacıyla *Zübdetü'l-Arûz* adıyla neşrettiğini, bu tercüme işini yaparken de tek amacının vatan evlatlarına acizâne bir hizmette bulunmak olduğunu söyler.

³ Mustafa Reşid, *a.g.e.*, s. 3.

⁴ Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, C. 3, İstanbul 1308, s. 1760.

⁵ Ahmed Sâfî, *Câm-ı Muzaffer (Şerh-i Arûz-ı Mollâ Câmî)*, İstanbul 1267.

⁶ Nihat Çetin, “Arûz” mad., *Küçük Türk-İslâm Ansiklopedisi*, 2. Fasikül, İstanbul 1978, s. 192.

Kitabın kendisi ve başlangıç sayfaları hakkında verdiğimiz bu kısa bilgilerden sonra, şimdi de yukarıda müellifin içeriklerini verdiği söz konusu beş bölümü teker teker ele alabiliriz.

FASL-I EVVEL:

Başında “*Evzân-ı Asliyyenin Binâsı ve Keyfiyyet-i Terkîbleri Beyânındadır.*” kaydı bulunan bu ilk bölüm dört sayfadan oluşmaktadır. İlk bir buçuk sayfada konu ile ilgili birtakım tanım ve örnekler yer almakta; geriye kalan kısımda ise, işlenen konularla ilgili kısa soru ve cevaplar, tablo hâlinde ve “*Akvâl-ı Sâbıkaya Dâ’ir Ba’zı Es’ele vü Ecûibe*” başlığıyla verilmektedir.

Konunun işlendiği kısımda yapıları bakımından vezinlerin her biri kendi arasında iki gruba ayrılan üç temel üzerine kurulu olduğu anlaşılmakta ve şu kavramlar tanımlanıp örneklendirilmektedir:

1. Sebeb:

- a. Sebeb-i hafîf, bir müteharrik ve bir sâkin harften oluşmaktadır: *Gül, mül* gibi.
- b. Sebeb-i sakîl, iki müteharrik harften oluşmaktadır: *Kile, gele* gibi.

2. Veted:

- a. Veted-i mecmû, iki müteharrik ve bunların arkasından gelen bir sâkin harften oluşmaktadır: *Çemen, samen* gibi.
- b. Veted-i mefrûk, iki müteharrik ve bunlar arasında yer alan bir sâkin harften oluşmaktadır: *Lâle, jâle* gibi.

3. Fâsıla:

- a. Fâsıla-i sugrâ, sırasıyla üç müteharrik ve bir sâkin harften oluşmaktadır. *Sanemâ* gibi.
- b. Fâsıla-i kübrâ, sırasıyla gelen dört müteharrik ve bir sâkin harften oluşmaktadır: *Fikenemeş, şikenemeş* gibi.

Bu üç unsurun alt başlıklarıyla birlikte içerisinde yer aldığı Farsça bir beyit örnek olarak verilmekte ve sonra her parçasındaki yapı isimlendirilmektedir:

Bî-gül-i ruhet lâle be-çemen ne-nigerem

Bî, sebab-i hafîf; *gül-i*, sebab-i sakîl; *ruhet*, veted-i mecmû; *lâle*, veted-i mefrûk; *be-çemen*, fâsıla-i sugrâ; *ne-nigerem*, fâsıla-i kübrâ hük-mündedir.

Bu üç unsurdan herhangi birinin diğerleriyle bir araya gelmeden yalnız kendi başına meydana getirdiği vezinli söz, beğenilmez ve çirkin kabul edilmektedir. Bu özellikteki şiire de örnek beyitler verilmekte ve bunların gerçekten de kulağa hoş gelmediği görülmektedir.

Şiirin kabul görmesi ve çirkin sayılmaması için bu unsurların bir-birleriyle birliktelikler meydana getirmesi, yani sebebin veted veya fâsılayla ve vetedin de fâsılayla birliktelik kurmasının mutlaka gerekli olduğu belirtilmektedir.

Daha sonra vezinler, *hümâsî* (yani beşli) ve *sübâ'î* (yani yedili) olarak iki gruba tasnif edilmektedir. Hümâsî olanlar, (*fe'ûlün*) ve (*fâ'ilün*); sübâ'î olanlar ise (*mefâ'ilün*), (*müstef'ilün*), (*fâ'ilâtün*), (*müfâ'aletün*), (*mütefâ'ilün*) ve (*mef'ûlât*) vezinleridir. Bunlar şu biçimde varlık bulurlar: (*Mefâ-'î-lün*), (*Müs-tef'-ilün*), (*Fâ-'ilâ-tün*), (*Müfâ-'ale-tün*), (*Mütefâ-'ilün*), (*Mef-'û-lât*).

(*Fe'ûlün*) vezni, bir veted-i mecmû (*fe'û*) ile bir sebab-i hafîften (*lün*) oluşur.

(*Fâ'ilün*) vezni, bir sebab-i hafîf (*fâ*) ile bir veted-i mecmûdan (*'ilün*) oluşur.

(*Mefâ'ilün*) vezni, bir veted-i mecmû (*mefâ*) ile iki sebab-i hafîften (*'î-lün*) oluşur.

(*Müstef'ilün*) vezni, iki sebab-i hafîf (*müs-tef*) ile bir veted-i mecmûdan (*'ilün*) oluşur.

(*Fâ'ilâtün*) vezni, iki sebab-i hafîf (*fâ-tün*) arasında bir veted-i mecmûdan (*'ilâ*) oluşur.

(*Müfâ'aletün*) vezni, bir veted-i mecmû (*Müfâ*) ile bir fâsıla-i sugrâdan (*'aletün*) oluşur.

(*Mütefâ'ilün*) vezni, bir fâsıla-i sugrâ (*mütefâ*) ile bir veted-i mecmûdan (*'ilün*) oluşur.

(*Mef'ûlât*) vezni, iki sebab-i hafif (*mef-'û*) ile bir veted-i mefrûktan (*lât*) oluşur.

Yukarıda özetlemeye çalıştığımız konularla ilgili kısa soru ve cevaplar, daha önce de ifade ettiğimiz gibi tablo hâlinde ve “*Akvâl-ı Sâbıkaya Dâ'ir Ba'zı Es'ele vü Ecvibe*” başlığıyla verilmektedir. Bunlardan birkaçını örnek olarak buraya alıyoruz:

Su'âl: *Usûl-i evzân kaç rükne mübtenîdir?*

Cevâb: *Üç rükne mübtenîdir ki evvele (Sebeb) sâniye (Veted) sâlise (Fâsıla) dirler.*

Su'âl: *Sebeb kaç kısımdır?*

Cevâb: *İki kısımdır (Sebeb-i hafif), (Sebeb-i sakîl)dir.*

FASL-I SÂNÎ:

Başında “*Zihâfât ve Fürû'ât Beyânındadır*” kaydı yer alan bu ikinci bölüm on üç sayfayı bulmaktadır. Bunun son üç sayfası, işlenen konuya ilişkin soru ve cevapları içermektedir.

Başlığın hemen altında şu ifadeler yer almaktadır:

“Fasl-ı evvelde zikr olunan usûl-i semâniyyeden Farsî lisânında ancak beş adedi isti'mâl olunmaktadır. Onlar da mefâ'ilün, müstef'ilün, fâ'ilâtün, müfâ'iletün, mütefâ'ilün, mef'ûlât asıllarıdır. Ve işbu usûl-i hamseden her birisinin birtakım zihâfât u fürû'âtı dahı vardır ki beyân olunur. (Zihâf) asla ârız olan illet ve tağyîrdir. (Feri') ol tağyîrden husûle gelen vezindir. (Nâ'ib-i ferî') fürû'ât makâmına kâ'im olan vezindir.”

Sonra “*Zihâfâtın Ta'rîfât-ı Âmmesi*” başlığı altında, önce “*Ta'rîfât-ı Umûmiyye*” alt başlığı ile konuya dair pek çok terimin tanımı tablo hâlinde verilmektedir. Örnek olarak şunları zikredebiliriz:

Kabz: *Beşinci sâkini hazfdır.*

Kef: *Yedinci sâkini hazfdır.*

Harm: *Veted-i mecmû'un müteharrikini hazfdır.”*

Daha sonraki alt başlıklarda ise, yukarıda zikri geçen beş vezin ayrı ayrı ele alınmakta, zihâf ve ferî' bağlamında durumları ortaya konmaktadır. Bölümün sonunda, bir öncekinde yapıldığı gibi, konuya dair es'ele ve ecvibe yine tablo hâlinde verilmektedir.

FASL-I SÂLİS:

"Mısrâ'ların Eczâsıyla Beytlerin Aksâm-ı Evveliyyesi Beyânındadır" kaydının altında şu önemli bilgiler verilmektedir:

"Ashâb-ı arûz her beytin iki mısrâ'larından mısrâ'-ı evvelin birinci cüz'üne **sadr**, nihâyetindeki cüz'üne **arûz**, mısrâ'-ı sâînin birinci cüz'üne **ibtidâ**, nihâyetindeki cüz'üne **darb** tesmiyye eyledikleri gibi sadr ile arûzun ve ibtidâ ile darbin aralarında bulunan cüz'lere dahı **haşv** itlâk ederler. İmdi bir beyt-i müsemmenin hâvî olacağı sekiz eczâsından dördü **sadr** u **arûz** u **ibtidâ** vü **darb**, bâkî kalan dört eczâ-yı mütevassıtası **haşviyyât** olur.

Misâl:

<i>Çu rûyet her</i>	<i>gizem nakş</i>	<i>be-hâtır der</i>	<i>ne-mî âyed</i>
Sadr	haşv	haşv	arûz
<i>Merâ hod cüz</i>	<i>tu der-hâtır</i>	<i>kesî dîger</i>	<i>ne-mî âyed</i>
İbtidâ	haşv	haşv	darb

Ve kezâ bir beyt-i müseddesin müştemil bulunacağı altı aded cüz'lerden dördü sadr u arûz ve ibtidâ vü darb ve bâkî iki aded cüz'-i muvassıtları haşv olur.

Misâl:

<i>Kucâyî ey</i>	<i>gazâl-i men</i>	<i>ki bûy-i men</i>	<i>çerâ hergiz</i>	<i>ne-mî âyed</i>	<i>be-sûy-i men</i>
Sadr	Haşv	Arûz	İbtidâ	Haşv	Darb

Ve bir beyt mürabba' ise ancak zikr olunan dört cüz'i câmî' bulunacağından haşviyyâttan vârestedir.

Ve bir beyt, müstemilâtdan ancak sadr ve ibtidâ ve haşv cüz'lerinde zihâfât bulunmaz ise arûz ile darbında bulunsun bulunmasın ol beyte **sâlim** ve her mısra'ından birer cüz'i noksân olur ise yani müsemmen ise mürabba' kalır ise **mezcû** ve mecmû'-ı eczâsının nısfı iskât olunur ise yani müsemmen ise mürabba' ve müseddess ise müselles kılınır ise ol beyte **meştûr** tesmiye ederler."

Bu bilgiler verildikten sonra yine konuya dair sual ve cevapları içeren tablo ile bölüm de bitirilmektedir.

FASL-I RÂBİ':

"Taktî'ât Beyânındadır" kaydından sonra konuya girilmekte, "Taktî'-i beyt" için "beytin eczâsını ayırmaktır" tarifi yapılmakta ve şöyle devam edilmektedir:

"Şol vechle ki her cüz'-i evvel-i beytin bulunduğu bahrin efâ'îl ve tefâ'îlinden bir veznine muvâfık ola.

Be-nâm-ı hudâvend-i cân-âferîn

Hakîm-i suhan der-zebân-âferîn

(Be-nâm-ı): fe'ûlün (hudâven): fe'ûlün (d-i cân-â): fe'ûlün (ferîn):
fe'ûl

(Hakîm-i): fe'ûlün (suhan der-): fe'ûlün (zebân-â): fe'ûlün (ferîn):
fe'ûl

Kavâ'id-i arûz icâbınca sekiz harf vardır ki onlar tahrîr olunurlar. Lakin taktî' ve telaffuzca ahkâm-ı muhtelifeleri vardır. Birincisi vâv harfidir ki telaffuz olunmaz ve taktî'den sâkıt olur. Bu da üç nev' üzredir:

Nev'-i evveli vâv-ı âtifedir. Cân u cânân gibi. Nev'-i sânisî zamme beyân için olan vâvdır. Du, tu, çu lafızlarında olduğu gibi. İkincisi hâ-i resmiye- dir ki bu dahı telaffuz olunmaz ki çe gofte, şukufte kelimelerinde olduğu gibi. Lakin bu hâ vasatda vâki' olur ise taktî'den sâkıt olur, âhirde bulu- nur ise harf-i sâkin makâmına ikâme kılınır. Üçüncüsü nûn harfidir. Her nûn-ı sâkine ki vâv ya elifden sonra vâki' ola ve mâ-kabllerinin hareketleri kendi cinsinden buluna, vasatda olup kendisine bir hareke ârız olmaz ise ancak taktî'den sâkıt olur. Âhirde bulunur ise harf-i sâkin makâmına ikâme kılınır. Dördüncüsü tâ harfidir. Her bir tâ ki mâ-kablinde bir harf-i sâkin ola, dest, güft, müşt kelimelerinde olduğu gibi. Eğer beytin ortasın- da bulunur ise bir harf-i müteharrik makâmına kâim olur ve eğer beytin âhirinde vâki' olur ise taktî'de sâkin addolunur. Ve eğer tâ harfi iki sâkinden sonra vâki' olur ise ve beytin ortasında bulunup telaffuz olun- maz ise taktî'den sâkıt olur. Ve eğer bu makûle tâ beytin âhirinde vâki' olur ise be-heme hâl taktî'den sâkıt olur. Zîrâ evzân-ı arûzda üç sâkinin bir yerde ictimâ'ı câ'iz değildir. Beşincisi dâl harfi iki sâkinden sonra bu- lunur ise tâ harfi gibidir. Yani ortada bulunup telaffuz olunmaz ise veya âhirde olur ise taktî'den sâkıt olur. Altıncısı bâ harfidir. Bâ harfi dahı tâ ve dâl harfleri gibi iki sâkinden sonra vâki' olup vasatda dahı telaffuz olun- maz ise taktî'den sâkıt olmuşdur. Yedincisi elif harfidir. Her müteharrik elifin hareketi mâ-kablinde bulunan harfe nakl olunur ise taktî'den sâkıt olur. Sekizincisi yâ harfidir. Yâ harfi elif-i müteharrikden evvel vâki' olur ise taktî'de telaffuz olunmaz. Ve her mahalde ki iki cem' ola eger vasatda bulunur ise sânisî harf-i müteharrik ve âhirde bulunur ise harf-i sâkine mahsûb olur. İ'tibâr ancak harekeyedir; zamme, fetha, kesre olmasına değildir ve telaffuz olunandır, yazılana değildir. İmdi bir harf ki telaffuz oluna her ne kadar kitâbetde yoğise de yine taktî'e mahsûb olur. Melfûz-ı gayr-i mektûb ve mektûb-ı gayr-i melfûz olan harflerin hâlleri bâlâda zikr u ta'dâd olanlara münhasır değildir."

Yukarıda verilen teorik bilgiler, Farsça mısra ve beyitler üzerinde vezin uygulaması yapılarak ortaya konulmaktadır. Biz burada bütün ör- nekleri değil, sadece birkaç husus için, bir fikir vermesi bağlamında alıntı yaptık. Teorik bilgilerden sonra, diğer bölüm sonlarında yapıldığı gibi

burada da işlenen konuya ilişkin soru ve cevaplar verilmektedir. Bunlardan bir iki örnekle iktifa ediyoruz:

Su'âl: Taktî' nedir?

Cevâb: Her beytin eczâsını bulunduğu evzânına nisbetle tefrîk eylemektir.

Su'âl: Ashâb-ı arûz 'indlerinde taktî' ve telaffuzda ahkâm-ı muhtelifesi olan harfler kaçdır?

Cevâb: Sekizdir ve onlar dahı vâv-hâ-nûn-tâ-dâl-bâ-elif-yâ harfleridir.

FASL-I HÂMÎS:

“Arûzun Bahirleri Beyânındadır” kaydının altında şu cümleler yer almaktadır:

“Arûzun bahirleri on dokuzdur. Onlardan beşi Araba mahsûsdur ki Acem onlardan şî'ri nâdir söylemiştir. Üç dahı Aceme hâsdır ki Arab onlardan şî'r söylememiştir. On biri dahı Arab ile Acem beyninde müşterekdir. Niteki işbu cedvelden ma'lûm olur:

Araba mahsûs:

1. Tavîl
2. Medîd
3. Basît
4. Vâfir
5. Kâmil

Aceme mahsûs:

1. Cedîd
2. Karîb
3. Müşâkil

Müşterek:

1. Hezec
2. Recez
3. Remel

4. Munsarih
5. Muzâri'
6. Mukteseb
7. Müctes
8. Seri'
9. Hafif
10. Mütekârib
11. Mütedârik''

Bundan sonra kitabın bitimine kadar olan kısımda söz konusu on dokuz bahir, alt gruplarıyla birlikte teker teker ve Farsça beyitler üzerinde taktiyle gösterilmektedir. Burada vurgulanması gereken önemli hususlardan biri de, üzerinde uygulaması yapılan beyitlerin Türkçe karşılıklarının veriliyor olmasıdır.

Elimizdeki kitabın 39. sayfasından 45. sayfasına kadar olan kısmında rubâî konusuna girilmekte ve şu teorik bilgiler verilmektedir:

“Bahr-ı hezecin ahrem ve ahreb vezinlerinden husûle gelmiş gâyet latîf bir nev'-i evzân vardır ki ona **dûbeyt** ve **rubâî** ve **terâne** tesmiyye ederler. Ve işbu terâne ise ahrem ve ahreb kısımlarına münhasır olmuş ve kısmından her biri dahı mütesâviten on ikişer nev'e tenevvu' etmekle yigirmi dört nev'-i müştemil bulunmuşdur. Ve ahrem envânının cüz'-i evvelleri **mef'ûlün** ve ahrebin ise **mef'ûlüdür**. Ve her kısmın müştemil olduğu on ikişer nev'ilerini icmâlen beyân için her mısra'ı birer nevinden olmak üzere her kısımdan üçer aded rubâî ityân olunmuşdur.”

Mustafa Reşid'in bu eseri, hacimce küçük bir eser olmakla birlikte, Klâsik Türk Edebiyatı'nın önemli bir konusu olan arûzu çok yönlü olarak ele almış ve başarılı bir biçimde işlemiştir. Özellikle es'ele ve ecvibe başlıkları altında verilen bilgiler, hem arûz dersi veren öğretim elemanlarına hem de aynı dersi alan öğrencilere çok yararlı olacak niteliktedir.

KAYNAKÇA:

- AHMED SÂFÎ (1267). **Câm-ı Muzaffer (Şerh-i Arûz-ı Mollâ Câmî)**, İstanbul.
- ÇETİN, Nihat (1978). "Arûz" maddesi, **Küçük Türk-İslâm Ansiklopedisi**, 2. Fasikül, İstanbul.
- MUSTAFA REŞİD (1293). **Zübdetü'l-Arûz**, İstanbul.
- ŞAFAK, Yakup (2001). "Aruz" maddesi, **Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü**, C. I, Ankara: Atatürk Kiltür Merkezi Başkanlığı Yayınları, s. 205-213.
- ŞEMSEDDİN SÂMÎ (1308). **Kâmûsu'l-A'lâm**, C. 3, İstanbul.